

ג. שברים ותרועה - מסורת והלכה

ראש השנה נקרא בתורה יום תרועה, והחייב מהתורה הוא לתקוע תשע תקיעות - שלוש פעמים סדר של תקיעה תרועה ותקיעה. מתקנת חז"ל אנו תוקעים גם שברים וגם תרועה, ביחד ולחוד, כך שמשלמים שלושים תקיעות (שלוש פעמים תשר"ת, תש"ת ותר"ת). בסדר התפילה המקובל אנו תוקעים בציבור גם תקיעות דמיושב, שלפני תפילת מוסף, וגם במהלך תפילת העמידה ולאחריה. כך שלמעשה נוהגים בימינו לתקוע בשופר כמאה תקיעות בכל יום של ראש שנה, כאשר יש מספר מנהגים לגבי סדר התקיעות וזמנן.

בפרק זה נבחן את הסיבה שבגינה אנו תוקעים גם קול שברים וגם תרועה, ביחד ולחוד. בתורה מופיע הביטוי יום תרועה, וחכמים הוסיפו כי יש לצרף תקיעה לפני ואחרי התרועה. מדוע אנו תוקעים גם את קול השברים ואיך הגענו למאה קולות?

שברים תרועה

מהי התרועה? מעבר לקול התקיעה הפשוטה מוכרים שני קולות נוספים: תקיעה של יללה כיציאה לקרב המכונה אצלנו תרועה, ותקיעה של גניחה כאדם הנשבר המכונה אצלנו שברים¹. הגמרא מביאה את תקנת רבי אבהו ביחס שבין שני הקולות:

אתקין רבי אבהו בקסרי: תקיעה, שלשה שברים, תרועה, תקיעה. - מה נפשך? אי ילולי יליל, לעביד תקיעה תרועה ותקיעה, ואי גנוחי גנח - לעביד תקיעה שלשה שברים ותקיעה! מספקא ליה אי גנוחי גנח אי ילולי יליל.

מתקיף לה רב עורא: ודלמא ילולי הוה, וקא מפסיק שלשה שברים בין תרועה לתקיעה? דהדר עביד תקיעה תרועה ותקיעה. מתקיף לה רבינא: ודלמא גנוחי הוה, וקא מפסקא תרועה בין שברים לתקיעה? דהדר עביד תקיעה שברים תקיעה. אלא רבי אבהו מאי אתקין? אי גנוחי גנח - הא עבדיה, אי ילולי יליל - הא עבדיה? מספקא ליה דלמא גנח ויליל. אי הכי, ליעבד נמי איפכא: תקיעה, תרועה, שלשה שברים ותקיעה, דלמא יליל וגנח? סתמא דמילתא, כי מתרע באיניש מילתא ברישא גנח והדר יליל. (גמרא ראש השנה לד, א)

רבי אבהו אומר שמכוון שלא ידוע מהי התרועה, אז יש גם לגנוח (שברים) וגם להריע כיללה (תרועה). בעקבות דברי רבי אבהו, שואלים האמוראים האם אין כאן הפסק? הגמרא מסבירה שלכן תוקעים בכל אחת משלושת האפשרויות: רק שברים, רק תרועה, שברים ואז תרועה כמו בני אדם שקודם גונחים ולאחר מכן מריעים.

1. וראו בדבר המשנה בראש השנה ד, ט ובסוגיית הגמרא בדף לג, ב שדנה לגבי המינוח תרועה.

דברי הגמרא מעלים שאלה בסיסית יותר - מה היה עד ימי רבי אבהו? רבי אבהו השתמש בלשון של ספק; האם הספק הופיע בימיו? כיצד פתרו את הספק במקומות אחרים? כיצד הציבור קיבל את חידושו של רבי אבהו והסכים לשנות את מנהג בית אבא?

שאלה זו הופנתה מחכמי קירואן לגאוני בבל:

ועוד מקודם ר' אבהו מה היו עושין, והיא חובה של כל שנה ושנה ולא כן יתכן מימות נביאים הראשונים ועד ימות ר' אבהו שהניחו שנה א' בלא תקיעה. ואם החובה ידועה אצלם מה תקן להן רבי אבהו והתיקון לא יהא אלא על דבר שנסתפק ונתערבב. ואנו אומרים שלא יתכן להיות האמת בשני דרכים אלא אם התרועה היא האמת הג' שברים אינם חשובים, ואם הג' שברים הם העקר התרועה לאו כלום היא... (אוצר הגאונים ראש השנה לד, א)

מפשט דברי הגמרא עולה שנוצר ספק בנוגע לקול שעליו ציוותה התורה, ורבי אבהו הציע פתרון של פשרה. בדרך זו כותב הרמב"ם:

כמה תקיעות חייב אדם לשמוע ביום טוב של ראש השנה, תשע תקיעות, לפי שנאמרה תרועה ביובל ובראש השנה שלשה פעמים וכל תרועה פשוטה לפניה ופשוטה לאחרי... (הלכות שופר א, א-ב)

תרועה זו האמורה בתורה נסתפק לנו בה ספק לפי אורך השנים ורוב הגליות ואין אנו יודעין היאך היא, אם היא היללה שמיללין הנשים בנהייתן בעת שמיבין, או האנחה כדרך שיאנח האדם פעם אחר פעם כשידאג לבו מדבר גדול, או שניהם כאחד האנחה והיללה שדרכה לבא אחריה הן הנקראין תרועה, שכך דרך הדואג מתאנח תחלה ואחר כך מילל, לפיכך אנו עושין הכל.

הרמב"ם תולה את פתרונו של רבי אבהו בספק שנוצר לאורך השנים שנבע מתלאות הגלות. התקנה מאפשרת לתקוע ככל אחת מהאפשרויות ובכך אנחנו יוצאים מדי הספק.

גישה שונה מופיעה בדברי הריטב"א (על אתר):

אבל יש אומרים דודאי הא דר' אבהו ספיקא ממש הוי, ובודאי שבדורות הראשונים נהגו בתרועה כמו שראו למשה, אבל אותה תרועה בטלה בדורות התנאים והאחרונים, שהרי התורה אמרה סתם תרועה קול נשבר כדרך שאדם עושה בשברו וסגנון אחד אמרה תורה לכולם, ואין הדורות שוין בדבר, שהרי תמצא במיני הניגונין ענין קול שהיה קול מנגן לדור שעבר וחזר קול תמרור לדור אחר, וכן אירע בענין התרועה כי לא היו בדורות האחרונים מריעים על שברם כדרך הראשונים, וגם יש שמריעין בשתייהן או בשלשתן פעם בזה ופעם בזה ואינו יודע איזה יכשר הזה או זה, ולכך הוצרך ר' אבהו לתקן זה.

מדברי הריטב"א עולה שאין קול מסוים שאותו ציוותה התורה. במהלך השנים קול התרועה השתנה, ובני האדם סיגלו קולות שונים עבור אותה מטרה. התורה מצווה להשמיע

קול נשבר כדרך שבני האדם משמיעים, והדבר משתנה בין אזורים ובין תקופות. לאחר מספר דורות התפתחו מספר מנהגים כיצד יש לתקוע בראש השנה, ורבי אבהו פעל לייצר מנהג אחיד לכל הקהילות. על מנת לפשוט את הספק איזה קול ראוי להשמיע, רבי אבהו תיקן שכולם יאמצו את כלל המנהגים וישמיעו את הקולות השונים יחדיו בצורה מוסכמת.

לפי שיטת הרמב"ם יש קול אחד שהוא הקול המקורי ונוצר ספק מהו, אך לפי הריטב"א לא קיים קול מקורי. שני הקולות אמיתיים באותה מידה, ותקנת רבי אבהו לא נוצרה על מנת לצאת ידי חובה לכל השיטות אלא ליישר את השורות ולייצר מנהג מקובל ואחיד.

שתי מסורות

הרמב"ם מאמץ את נקודת ההנחה העולה בשאלת חכמי קירואן כי יש אמת אחת - האם קול תרועה הוא יללה, אנחה או אנחה ואז יללה. שיטת הריטב"א כופרת בנקודת הנחה זו וטוענת שיש אמת בשתי הגישות, ויתכן וגם יללה וגם אנחה הן התרועה אותה ציוותה התורה.

נקודת המוצא, כי יתכן ושתי הגישות צודקות לאמת, מורחבת בתשובת רב האי גאון לשאלת חכמי קירואן (אוצר הגאונים שם). רב האי פותח את תשובתו בהזכרת העיקרון כי פרשנות התורה שבכתב ניתנה לתורה שבעל פה ובדרך שעם ישראל מקיים במשך הדורות. דברי הקבלה שעברו על ידי הנביאים והחכמים, כפי שניתן לראות במנהג הציבור - 'פוק חזי מאי עמא דבר'. הספק לא החל בדברי רבי אבהו, שהרי הדיון כבר מתחיל במשנה שעליה מובאים דבריו. שתי מסורות היו קיימות בקרב הציבור, ורבי אבהו הציע תקנה שתיישר ביניהם:

וכשבא ר' אבהו ראה לתקן תקנה שיהיו עושין בה כל ישראל מעשה א' ולא יהיה ביניהם דבר שההדיטות רואין אותו כחלוקה...

רב האי ממשיך ומחזק את דבריו שיתכן ובמקרה זה האמת תהיה כשני הדברים מכיוון שהם אינם מכחישים זה את זה:

אבל בזמן שזה כשר וזה כשר, יתכן להיות האמת בשני דרכים - השברים אמת ותרועה כשרה גם ביבבות, ותרועה כשרה הם ואין שם הפסד ולא חסרה מנין ולא אחד מן הברכות שלא תקע בהם כהוגן...

רב האי מסביר שאם הייתה מסורת מתקופת הנביאים שרק קול אחד כשר, הציבור לא היה מקבל את דברי רבי אבהו. העובדה שהקהל קיבל את תקנתו מעידה ששני הקולות כשרים מדינא, ורבי אבהו תיקן את סדר התקיעות בין הדרכים השונות.²

2. יש לציין שקיים קושי מלשון הגמרא המדברת על ספק חשש הלכתי שנובע מההפסק בין התקיעות. נעיר כי במספר סוגיות נוספות מצאנו שאלה דומה כיצד הציבור קיבל שינוי הלכתי בנושא שיש בו התעסקות רציפה וקיימת בו מסורת. ראו בנושא זה בנוגע לדיון ערב פסח שחל להיות בשבת בגמרא בפסחים סו, א ובספרי 'מסיני ועד ימינו' פרקים 3.5 - 3.6, וכן בנוגע לפולמוס השיעורים ושיעור חזון איש בספרי 'מסיני ועד ימינו' עמודים 261-266.

בתשובת רב האי גאון ניתן דגש משמעותי לחשיבות המסורת ולחוסר הסבירות שתיפול מחלוקת באחד מן הדורות. יתכן ותשובת רב האי גאון מכוונת גם כנגד הקראים שתוקפים את ההלכה בנקודות אלו, ומעמידים את הספק שנפל במסורת התורה כראיה כנגד אמיתות התורה שבעל פה³.

מסורות בראש השנה

נושא המסורת עולה במספר סוגיות נוספות הנוגעות לראש השנה, ונדגים שניים מהן. קיימת מחלוקת הלכתית האם יש לבצע את תקיעות השברים בסדר תש"ת עם הפסק נשימה או ללא נשימה ביניהם. שאלה דומה עולה בנוגע לנשימות שבין שברים ותרועה בסדר תשר"ת. המאירי מספר על מקרה שארע בקהילתו:

מנהג קדום אצלנו ג"כ בכל ארצות אלו מימי הרבנים הגדולים כשתוקעין קשר"ק אנו מפסיקין הפסק נשימה בין שבר לשבר, וכן בין השברים לתרועה, אלא שאין אנו מפסיקין ביניהם בשהיה, וכשבאו הנה אותם התלמידים שהזכרנו הראו עצמם כמתמיהים על מנהגנו לומר שהשברים שבקש"ק והשברים והתרועה שבקשר"ק ג"כ ראויים להיות כולם בנשימה אחת, ושעשעתי עמהם לומר וכי עשרת בני המן הם? וחזרו וצווחו שכך המנהג בכל ארץ קטלוניא עפ"י הרב רמב"ן, ובכל ארץ צרפת עפ"י חכמי התוספות.

נמתי להם, כבר אמרתי לכם שאין אנו צריכים להניח מה שנהגנו אנו ואבותינו מצד חכמים או רבנים שבשאר ארצות שכבר נקבעו מנהגים אלו בארצות הללו מפי רבנים וחכמים גדולים, כמה וכמה לאלפים ולמאות שאין למעלה מהם בעולם, אלא הביאו ראייה...

המחלוקת שבין המאירי ובין תלמידי החכמים שהגיעו מצרפת נוגעת ללגיטימיות של מנהגי פרובנס. המאירי יוצא מנקודת הנחה שיסוד המנהגים המקובלים בקהילתו הם מהררי קודש וכל המשנה ידו על התחוננה. המאירי דן עם דבריהם לאור סוגיות הגמרא ומראה ביסוס הלכתי בסוגיות ובמנהג העולם לגישה להפסיק בנשימה במהלך התקיעות. בדבריו הוא טוען שעמדת המחמירים לא נובעת בהכרח מעיון במקורות, והם בוחרים את ראיותיהם בצורה סלקטיבית:

נמתי להם, פליאה דעתכם נשגבה מי יוכל לה, כשאתם מוצאים שמועה עוזרת לסברא שלכם אפי' מן המדרשים אתם מביאים ממנה ראייה גמורה, וכשאתם מוצאים שמועה שתסתור את דבריכם אפי' בבריתא של ר' חייא אתם אומרים שהיא משובשת, אין זה אלא כל קבל די רוח יתירא בכון!...

3. הרב פרופ' דניאל שפרבר מסביר ששיטת רב האי גאון נאמרה כנגד קושיות הקראים בסוגיה. ראו במאמרו - 'דברי רב האי גאון על תקיעת שופר והפולמוס הקראי', בתוך בהיותו קובץ מאמרים 'בהיותו קרוב' עמודים 254-246.

בסיום דבריו הוא קובע שלמרות טענת המתנגדים שהמנהג בצרפת הוא כשיטתם, המסורת ההלכתית של יהודי פרובנס מגובה במנהג ספרד.

דברי תוספות עולה שהיה קיים מנהג שונה מהמקובל בימינו בנוגע לתקיעות במהלך תפילת מוסף. תוספות בדף לג, ב (ד"ה שיעור) מביאים את מנהג הישיבות:

ועכשיו נוהגין לתקוע בישיבה לאחר קריאת התורה שלשים קולות: ג' קשר"ק, וג' קש"ק, וג' קר"ק. ובתפלה תוקעין אמלכיות קשר"ק, ואזכרונות קש"ק, ואשופרות קר"ק. ולפום סוגיא דכולה פירקין היה ראוי לתקוע בשעת תפלה אמלכיות קשר"ק קש"ק קר"ק, וכן אזכרונות וכן אשופרות או לאחר תפלה כולה...

המנהג שהיה קיים בישיבה חילק את תקנת ר' אבהו בין הברכות השונות, כאשר במלכויות תקעו תשר"ת, בזכרונות תש"ת ובמלכויות תר"ת. תוספות כותבים שיש בעיה עם מנהג זה שהיה הוא לא מועיל לסיבה שבגינה תיקן ר' אבהו. בעקבות כך תיקן רבינו תם לתקוע באופן שונה:

... ועל מנהג שלנו היה תמיהה ר"ת דקשר"ק של מלכויות וקש"ק דזכרונות וקר"ק דשופרות סותרין זה את זה... והנהיג רבינו תם במקומינו לתקוע גם אזכרונות ואשופרות קשר"ק כמו במלכויות, דהשתא נפיק מכל ספיקי וליכא אלא הפסק ובהכי סגי שלא לשנות המנהג ביותר...

רבינו תם תיקן לתקוע בכל אחת מהברכות תשר"ת, כאשר הוא לא חושש להפסק בין הקולות. רבינו תם קבע כעין פשרה בין המנהג בישיבות ובין הבנתו בסוגיות הגמרא, בדרך זו הוא לא קיבל את המנהג כפי שהוא אך לא שינה אותו בצורה קיצונית. מסורות מגוונות עברו בקהילות שונות, וניתן לצאת ידי חובה בכל אחת מהדרכים. במקרים רבים אנחנו משתדלים לשלב בין השיטות על מנת לצאת ידי כל הדעות ולגשר בין המנהגים השונים, בצורה דומה לתקנתו של ר' אבהו.

לפי הבנת רב האי גאון, שתי מסורות נהגו במקביל בקול השברים. המסורות היו קדומות, ובשלב מסוים איחדו אותם על מנת ליישר קו בין הקהילות השונות. מציאות זו של מסורות שונות המתקיימות במקביל יכולה להסביר לנו מחלוקות נוספות שעולה בהן שאלה דומה - כיצד נוצרה מחלוקת בנושא שנוהגים בו בכל יום? בהמשך פרק זה נציג שני נושאים נוספים שבהם אנו מוצאים עיקרון דומה.

תפילין של רש"י ושל ר"ת

הגמרא במסכת מנחות דנה בסדר הפרשיות בתפילין:

ת"ר: כיצד סדרן? 'קדש ל' 'והיה כי יביאך' - מימין, 'שמע' 'והיה אם שמוע' - משמאל. והתניא איפכא! אמר אביי, לא קשיא, כאן מימינו של קורא, כאן מימינו של מניח, והקורא קורא כסדרן. אמר רב חננאל אמר רב: החליף פרשיותיה - פסולות. (לד, ב)

הברייתא מחדשת כי יש סדר מסוים שבו יש לסדר את הפרשיות בתוך הקציצה. הגמרא הביאה סתירה בין שתי ברייתות, ולמסקנה הסבירה שהברייתא הראשונה דנה מנקודת מבטו של הרואה, והשנייה מנקודת מבטו של המניח. בעקבות כך, רש"י מסביר את פסיקת ההלכה:

כסדר שהן כתובין בתורה - מוקדם מוקדם ומאוחר מאוחר. הילכך, הא דקתני לעיל 'קדש' 'והיה כי יביאך' מימין - מימינו של קורא קאמר, דהשתא כשהוא קורא כדרכו מימינו לשמאלו ונמצא קוראן כסדרן...

כלומר, רש"י סובר שאנו מסתכלים על התפילין מנקודת מבט של הרואה ולא של המניח. עבור הרואה, הפרשיות מסודרות כסדר שכתוב בתורה, ולכן להלכה סדר הפרשיות יהיה: 'קדש', 'והיה כי יביאך', 'שמע', 'והיה אם שמוע'.

רב מדגיש בהמשך הגמרא כי סדר הפרשיות הוא לעיכובא ואם שינו את הסדר התפילין פסולות. הגמרא ממשיכה לדון בסדר הפרשיות, ובמסגרת זאת מובאת מחלוקת בין אביי לרבא: לדעת אביי אם שינה את הסדר בין שתי הפרשיות הפנימיות או בין שתי הפרשיות החיצוניות, התפילין נשארות בכשרותן. טעם הדבר הוא שהואיל והחיצוניות בכל מקרה 'רואות' אור, אזי אין זה נחשב כשינה את הסדר. רבא חולק עליו וסובר שאין זה מה משנה איזה פרשיות שינו, וכל שינוי פוסל את התפילין. מכאן אנו רואים כי סדר הפרשיות מעכב ולכן יש להקפיד על סדר אחיד כפי שנקבע.

ברם, בנושא זה נפלה מחלוקת: מי שידוע כחולק על שיטת רש"י, הינו רבנו תם אשר הקשה על הסברו של רש"י באופן הבא: לטענתו, לשיטת רש"י, הגמרא מתנסחת בצורה בעייתית. במקום לומר מהו סדר הפרשיות, הגמרא אומרת כי שתי הפרשיות הראשונות מצד ימין, והשתיים הנוספות מצד שמאל. על כך הקשה ר"ת שאם הלכה כדברי רש"י והסדר היה כסדר המופיע בתורה, הגמרא הייתה צריכה לכתוב על כולם שהם מצד ימין או שמאל. בעקבות קושיה זו מחדש ר"ת:

...ומפרש ר"ת: קדש והיה כי יביאך מימין של קורא, ומשמאל של קורא הוי שמע מבחוץ ואחריה והיה אם שמוע מבפנים, וניחא השתא מה שחלקו. (ד"ה והקורא)

אם כן, לשיטת ר"ת, סדר הפרשיות מנקודת המבט של הרואה הינו: 'קדש', 'והיה כי יביאך', 'והיה אם שמוע', 'שמע'. יש להעיר ששיטה זו אינה בלעדית לר"ת, ורבים מהראשונים סברו כמוהו. בנוסף, התוספות מביאים שכך סברו חלק מהגאונים כרבנו חננאל, רב האי גאון ורבינו יוסף טוב עלם.

נקודה זו חשובה כדי לתרץ תמיהה אשר עולה: כיצד יתכן שרבינו תם חידש הלכה שלא הייתה לפניו לגבי סדר הפרשיות - הרי דבר זה מעכב? גם אם לשון הגמרא אינה עולה בצורה הכי חלקה, כיצד החליט רבינו תם לשנות את סדר הפרשיות שהיה קיים אצל אבותיו? התשובה לכך נראית כעת פשוטה: לפנינו עומדות שתי מסורות שהיו קיימות כבר מתקופת הגאונים.

הרמב"ם סבר כשיטת רש"י, ולדעתו סדר הפרשיות הינו כפי שהן מופיעות בתורה (הלכות תפילין ג, ה). הרמב"ם נשאל על ידי חכמי לונל על הנושא לאור מה שהם הכירו כשיטת רב האי גאון. בתשובה זו אנו מגלים כי הרמב"ם הכיר היטב שיטה זו:

תשובה: זה שעלה על דעתכם בסדור הפרשיות... כך היתה דעתי מקודם ככם ותפילין שהיו לי בארץ מערב כך היו וכזה כתב אותו שחבר חבור התפילין ושמו ר' משה נ"ע מקורטובא ואותו החיבור הוא שהטעני והטעה כל אנשי המערב מלפני. וגם הרב רבינו יצחק אלפסי בעל ההלכות זצ"ל כוונתו סבירא ליה בתשובה אחת שיש לו במעשה התפילין וגם חכם אחר שמו רבי יעקב קלעי ז"ל ככם עשה והרבה גאונים חלקו על דבר זה ועל אנשי מזרח ועל אנשי ארץ הצבי הקדמונים כך חולקים על זה. ואמרו לי חכמים נאמנים שפתחו תפילין של הגאון רבינו האי זצ"ל ומצאו שהן כתובין על הסדר שאמרתי בחבור ורבי משה הדרעי ככם עשה וכשבא מארץ המערב לארץ ישראל היו תפילין שלו כמו אנשי מקומכם וכשהראוהו דברי הגאונים הקדמונים והראיות שלהן השליך תפיליו ועשה על הסדר שאמרנו. (תשובות הרמב"ם סימן רפט)

הרמב"ם נותן לנו סקירה מאלפת של שיטות הראשונים, והפולמוס שהתקיים בנושא בארץ ישראל ובארצות המזרח. שיטה זו וודאי שאינה מוכרת לו כשיטת רבינו תם, והפולמוס הוא לאור דברי רב האי. הרמב"ם מעיד שהוא עצמו נהג בתחילה כשיטה זו, אך לאחר מכן הוא בירר את המסורת המדויקת והניח כפי שמופיע בפסיקתו במשנה תורה.

כעת נחזור לשאלה בה פתחנו: כיצד נוצרו שתי מסורות אלו? האם שיטתו של רבינו תם נובעת מקושי לשוני בסוגיה? לאור מה שראינו עד כה, התשובה היא לא. נראה כי מדובר בשתי מסורות שונות שהיו מתקופת התנאים והתקיימו זו לצד זו. בנוסף, אין מדובר במסורות ארץ ישראליות בלבד או באשכנז בלבד, והמסורות היו מוכרות הן לרמב"ם והן לר"ף ולגאונים⁴.

מעניין להביא ראיות נוספות לסוגיה לאור הממצאים הארכיאולוגיים. יגאל ידן פרסם חוברת בשם 'תפילין של ראש מקומראן', שם הוא סוקר את ממצאי התפילין מהמערות השונות שנשתמרו מתקופת בית שני. בתהליך הזיהוי הוא עמד בפני קשיים רבים כפי שהוא מתאר שם, ובסופו של דבר הוא נותן הערכה לסדר הפרשיות של תפילין כמעט שלמות שנמצאו בחפירות. לפי הערכתו סדר התפילין מכיוונו של הקורא היה: קדש לי, שמע, והיה כי יביאך, והיה אם שמוע.

4. מעניין לראות ראיה מציאותית נוספת שהביאו הראשונים כנסיון לפשוט את הספק: "ושני זוגי תפילין לא חזינו רבנן קשישי רבותינו ז"ל דעבדי הכי, וגופא אזיל בתר רישא וסמכין על מה שכתב הסמ"ג (- עשה כב, שלחו מא"י שנפלה בימה שעל קבר יחזקאל ומצאו שם תפילין ישנים מאד כסדר הרמב"ם ורש"י) ההוא דקבר יחזקאל" (שו"ת מהרי"ל סימן קלז).

לאחר עיון קצר נשים לב שסדר זה אינו תואם את אף אחת מהשיטות השונות. אולם, סידור זה קרוב לשיטת רש"י בשינוי קטן: שתי הפרשיות האמצעיות התחלפו, 'שמע' עם פרשת 'והיה כי יביאך'. כפי שהבאנו בתחילת הפרק, בגמרא נחלקו אב"י ורבא, ולדברי אב"י התפילין שנמצאו בקומראן תהיינה כשרות מכיוון שהיה חילוף רק בין הפרשיות הפנימיות. לאור זאת, הממצא מקומראן תואם יותר לשיטת סידור הפרשיות של רש"י.

לעומת זאת, בתפילין שנמצאו במערת 'מורבעאת', התגלו הפרשיות בסדר התואם בדיוק את שיטת ר"ת. בשורה התחתונה לאחר מציאת מספר זוגות תפילין נוספות יש לנו עדויות הן לשיטת רש"י והן לשיטת ר"ת. מסקנתו של יד"ן היא כי: "מכאן ניתן להסיק שרווחו שתי השיטות כאחת"⁵.

מדוע לחשוש לשתי השיטות? התפיסה כי מדובר בשתי מסורות שונות, מופיעה בספרות הקבלה בצורות רבות, וזאת אחת הסיבות להחמיר לשתי השיטות. הבית יוסף (סימן ל"ד) מזכיר כי רבינו תם קיבל תשובה בחלום בעניין התפילין, אך נראה כי במקרה זה אין הכוונה לר"ת אלא לר' יעקב ממרויש בעל שאלות ותשובות מן השמים:

ועוד שאלתי על סדר פרשיות שבתפילין וכך היתה שאלתי: אנא המלך הגדול הגבור והנורא חכם הרזים מגלה נסתרות מגיד נעלמות שומר הברית והחסד, הגדל נא חסדך עמנו היום וצוה למלאכך הקדושים להודיעני את אשר נסתפקנו בסדר פרשיות של תפילין. כי יש מהחכמים האומרים הויות באמצע ואם החליף פסולות, ויש מחכמים האומרים הויות כסדרן ואם החליף פסולות ועתה מלך מלכים צוה למלאכך הקדושים להודיעני הלכה כדברי מי, ודברי מי אתה מחבב? והשיבו: אלו ואלו דברי אלהים חיים וכמחלוקת למטה כך מחלוקת למעלה. הקב"ה אומר הויות באמצע וכל פמליא של מעלה אומרים הויות כסדרן. והוא אשר דיבר ה' בקרובי אקדש ועל פני כל העם אכבד, וזה כבודו בהיות פרשת מלכות שמים תחילה. (סימן ג)

התשובה שקיבל ר"י ממרויש מהמלאך מפתיעה ביותר! שתי הדרכים מקובלות לפני הקב"ה ולכן ניתן להניח לפי שתי השיטות. במאמר מוסגר מעניין לראות שבעניין זה ישנן תשובות נוספות שהגיעו מן החלום. הרדב"ז נשאל לגבי אדם שיש לו תפילין של רבינו תם, האם עליו להחליף לתפילין של רש"י. בתחילה הרדב"ז ענה לו שעליו להחליף לשיטת רוב הראשונים, אך יש כאן בעיה של זלזול בשאר השיטות:

ואני נשאלתי ע"ז והוריתי שהדבר מותר ובאותה הלילה הראוני בחלומי שלא הוריתי יפה וחזרתי בי ועיינתי בדבר וראיתי שיש בזה זלזול בכל גאוני עולם ולכן אני גוזר אומר שאסור לעשות כן מן הדין מהטעמים אשר כתבתי. (ח"ו סימן ב אלפים רפו)

5. יש לציין שידין מעלה אפשרות שצורת כתיבת הפרשות שמצאו שם ניסתה לפשר בין השיטות השונות ולהחמיר לשניהם. אם נכונה השערתו, אנו מוצאים כי עוד בתקופה קדומה היה מי שהחמיר לשתי השיטות.

הרדב"ז מעיר כי יש סוד בשיטת ר"ת ולכן קשה להכריע כנגדו. בדברי הבן איש חי אנו מוצאים שהמסורת הכפולה לגבי סדר הפרשיות היא אף קדומה יותר ממה שחשבנו עד כה. הבן איש חי כותב שמזמן משה רבינו ועד תקופת הגאונים, היו לובשים שני זוגות תפילין ואף אחד לא פקפק בכך⁶. כפי שניתן לראות, עולם הסוד והקבלה חשש לדברי רבינו תם והחמיר שיש להניח שני סוגי תפילין. השולחן ערוך הביא זאת להלכה אך ורק עבור מי שמפורסם בחסידות, ומנהג העולם כרש"י והרמב"ם. כך גם פסק הגר"א להלכה וכתב שאין צורך לחוש לדעה השניה.

כיוון המזוזה

באיזה כיוון צריך לקבוע את המזוזה בכניסה לחדר? הגמרא במסכת מנחות עוסקת בשאלה זו:

אמר רב יהודה אמר רב: עשאה כמין נגר - פסולה. איני? והא כי אתא רב יצחק בר יוסף אמר: כולהו מזוזתא דבי רבי כמין נגר הוו עבידן, וההיא פיתחא דעייל ביה רבי לבי מדרשא לא הוה לה מזוזה! לא קשיא: הא דעבידא כסיכתא, הא דעבידא כאיסתורא. (לג, א)

רש"י: עשאה כמין נגר - שקבעה ותחבה בסף כנגר שתוחבין הנגרין בכותל כזה. פסולה - דמצותא לתתה באורך בסף כזה - נגר קביליא.

בדפוס הגמרא יש תוספת של ציור שמראה שהכוונה לקביעת המזוזה בעמידה. לעומתו, טוען ר"ת שקביעה בעמידה אינה דרך כבוד, ונחשב כקבורת חמור. לכן יש להשכיב את המזוזה כמו ספר תורה ולוחות שבארון.

גם במקרה זה עולה השאלה האם נכדו של רש"י, ר"ת, לא ראה כיצד סבא וסבתא קבעו את המזוזה בכיתם? כיצד נוצרו שתי מסורות הלכתיות בנושא שבכל דור הקפידו עליו? הרא"ש (הלכות קטנות על מסכת מנחות, הלכות מזוזה) מסכם את מחלוקת רש"י ור"ת וכותב שנוצר מנהג שמפשר בין הגישות:

וכן פרשיות של תפילין היה אומר ר"ת שנותנין בבתים מושכב ולא מעומד והאידינא נהוג עלמא כרש"י... הילכך נראה לפרש דמזוזות דבי רבי דעבידי כאסתורא היינו באלכסון לא זוקף ולא שוכב א"נ כמין נו"ן מחצה זוקף ומחצה שוכב והיינו כשוק

6. ראו שו"ת יביע אומר או"ח חלק א סימן ג. אנו מוצאים גישה זו בספרות הקבלה גם בשם ספר אמונת חכמים (ר' אביעד שר שלום) אשר טען כי מלבד הלכות תפילין שמשה מסר לכל עם ישראל, נמסרו לו הלכות שהוא מסר רק ליחידים ובצנעא שבהם יש טעם נסתר. מי שרוצה להיות מן המהדרין לא יספיקו לו תפילין הידועים, אלא יעשה לו עוד תפילין אחרים ויכוון בהם אל הדברים הנעלמים. וראו גם בדברי הרב ראובן מרגליות בהערותיו לשו"ת מן השמים בעמוד מז, ובמאמרו של יעקב גרטנר - 'השפעת האר"י על מנהג הנחת שני זוגות תפילין', דעת 28 עמודים 51-64.

המחובר לרגל ושאר מזוזות דעלמא לפי רש"י מעומד ולפר"ת מושכב וכן היו מזוזות של ר"מ מרוטנבור"ק כמין נו"ן כפופה:

גישת ביניים מציעה לקבוע את המזוזה באלכסון, כך המזוזה תעמוד כשיטת רש"י אך גם ייענו קושיות ר"ת. גם בנושא זה הוצעה פשרה המגשרת בין הגישות השונות. בנוסף לכך, נראה שגם בנושא זה אנו מוצאים שמדובר על מסורות עתיקות יותר.

הרב פרופ' דניאל שפרבר עסק בסוגיה זו בספרו מנהגי ישראל (חלק א עמודים מו-נט) ובדבריו הוא מזכיר תגליות ארכיאולוגיות בחורבת סוסיה. בבתים שגרו בהם מהמאה השישית עד המאה השמינית מצאו חריץ של מזוזה שחצוב בצורה אלכסונית. לעומת זאת בחורבת אשתמוע נמצאו חריצי מזוזה שמאונכים לאורך הדלת.

לאור כך עולה שבאמת היו מסורות שונות בנושא זה. הפשרה ההלכתית הנהוגה בקהילות אשכנז, וכן הקביעה האנכית המקובלת בפסיקה הספרדית מבטאים מסורות הלכתיות שונות שהיו קיימות גם בארץ ישראל בכפרים סמוכים זה לזה.

אחרית דבר

התורה מצווה אותנו להריע בראש השנה, אך כמצוות רבות אחרות, התורה אינה מפרטת ומסבירה מהי התרועה. המנהג המקובל בימינו מבוסס על תקנת רבי אבהו, ולפי פשט הגמרא המנהג נובע מספק מהי התרועה. הרמב"ם סובר שלתורה הייתה כוונה אחת בציווי זה, ובמהלך הדורות נוצר ספק מהי התרועה. מטרת המנהג שלנו היא לצאת ידי חובת כל השיטות וכך לייצר פתרון לספק שנוצר.

במקביל לגישה זו אנו מוצאים פרשנות נוספת הרואה בכל אחת מהדרכים דרך אפשרית לקיום ציווי התורה. לפי פרשנות הריטב"א ישנן מספר דרכים לצאת ידי חובה, דבר המשתנה לפי המציאות שבכל דור. לפי דעתו של רב האי גאון היו מסורות שונות בעם ישראל כיצד לקיים מצווה זו, וכל פרשנות הינה לגיטימית ואפשרית. רבי אבהו הציע דרך לגשר בין המנהגים ותיקן סדר תקיעות אחיד לכל הדרכים השונות.

שאלה זו, הנוגעת ליחס בין ציווי התורה ובין מחלוקות בפרשנותה, עולה בסוגיות נוספות וגם בהן אנו מוצאים שני מאפיינים דומים:

• רצון לגשר בין הגישות השונות ולצאת ידי חובה לפי כולם.

• עדויות למציאות היסטורית של מחלוקת קדומה המייצגת מסורות שונות.

הדגמנו עיקרון זה בשתי סוגיות מרכזיות בדיני אורח חיים שנהגו בהקפדה ובדקדוק במהלך כל הדורות - סדר הפרשיות בתפילין ודרך קביעת המזוזה. בשני מקרים אלו אנו מוצאים מחלוקת בין רש"י ור"ת, סבא ונכד, בנושאים שברור שהייתה בהם מסורת רציפה בין הדורות. המחלוקת ביניהם היא בבואה של מסורות קדומות והלכה למעשה יש הנוהגים לקיים את המצווה כך שייצאו ידי חובת שניהם.

בהלכות שופר אנו מוצאים נושאים נוספים הנתונים במחלוקת כדוגמת סדר התקיעות, גוון הקול ושאלה הנשימות בין קולות שונים. בסוגיות אלו יש מנהגים שונים וניתן לצאת ידי חובה בדרכים שונות, כל אחד לפי מנהגו ובית הכנסת בו הוא מתפלל.

